

Het begon in Jena, Duitsland

Beschrijving

Weinigen in de Engelssprekende wereld zullen van Jena, dit kleine Duitse stadje hebben gehoord, maar wat daar in het laatste decennium van de 18e eeuw gebeurde, heeft ons gevormd.

Die impact kan ik onderschrijven, want op de middelbare school las ik Friedrich Schiller (Romantiek) en Theodor Storm (post-Romantiek). Ik las over de achtergrond van de Romantiek op de site van [Aeon](#), het volgende:

De nadruk van de Jena-groep op individuele ervaring, hun beschrijving van de natuur als een levend organisme, hun volharding dat kunst de verenigende band was tussen geest en de buitenwereld, en hun concept van de eenheid van mens en natuur werden populaire thema's in het werk van kunstenaars, schrijvers, dichters en muzikanten in heel Europa en de Verenigde Staten.

Zij waren de eersten die deze ideeën verkondigden, ze de wijdere wereld in stuurden en niet alleen de Engelse romantici beïnvloedden, maar ook Amerikaanse schrijvers als *Henry David Thoreau*, *Ralph Waldo Emerson* en *Walt Whitman*. Velen leerden Duits om de werken van de jonge romantici in Jena in het origineel te begrijpen; anderen bestudeerden vertalingen of lazen boeken over hen. Ze waren allemaal gefascineerd door wat Emerson *deze vreemde geniale poëtische alomvattende filosofie* noemde. In de decennia die volgden, werden de werken van de *Jena Set* gelezen in Italië, Rusland, Frankrijk, Spanje, Denemarken en Polen. Iedereen leed aan *Germanomania*, zoals *Adam Mickiewicz*, een van de belangrijkste Poolse dichters, zei. *Als we niet origineel kunnen zijn,* schreef *Maurycy Mochnacki*, een van de grondleggers van de Poolse Romantiek, *dan kunnen we beter de grote romantische poëzie van de Duitsers imiteren en Franse modellen resoluut afwijzen*.

Dit was geen modieuze rage, maar een ingrijpende verschuiving in het denken, weg van *Isaac Newtons* mechanistische natuurmodel. Ondanks wat veel mensen tegenwoordig misschien denken, keerden de jonge romantici zich niet tegen de wetenschap of de rede, maar betreurden wat *Coleridge* omschreef als de afwezigheid van *verbindende krachten van het verstand*.

De focus op rationeel denken en empirisme in de Verlichting, meenden de vrienden in Jena, had de natuur beroofd van ontzag en verwondering.

Sinds het einde van de 17e eeuw probeerden wetenschappers al het subjectieve, irrationele en

---

emotionele uit hun disciplines en methoden te wissen. Alles moest meetbaar, herhaalbaar en classificeerbaar zijn. Veel van degenen die werden geïnspireerd door de ideeën die uit Jena kwamen, voelden dat ze leefden in een wereld die werd geregeerd door verdeeldheid en fragmentatie. Ze klaagden over het verlies van eenheid. Het probleem, meenden ze, lag bij Cartesiaanse filosofen die de wereld hadden verdeeld in geest en materie, of bij het Linnaeus-denken dat het begrijpen van de natuur had veranderd in een enge praktijk van verzamelen en classificeren. Coleridge noemde deze filosofen de *“Little-ists”*. Deze *“filosofie van het mechanisme”*, schreef hij aan Wordsworth, *“slaat dood”*. Denkers, dichters en schrijvers in de VS en in heel Europa waren geboeid door de ideeën die zich ontwikkelden in Jena, die het toenemende materialisme en het mechanische gerammel van de wereld bestreden.

Sammuel Taylor Coleridge (1772-1834)

Wat gebeurde er dan in Jena?

Wat was er aan de hand in Jena? En waarom wilde Coleridge zo graag dit kleine stadje in het hertogdom *Saksen-Weimar* bezoeken dat een *“Koninkrijk van de Filosofie”* was geworden? Jena zag er bescheiden uit en was met ongeveer 4.500 inwoners beslist klein. Het was compact en vierkant binnen de afbrokkelende middeleeuwse stadsmuren en het duurde minder dan 10 minuten lopen om over te steken. In het midden was een open marktplein en langs de geplaveide straten stonden huizen van verschillende hoogtes en stijlen.

Er was een universiteit, een bibliotheek met 50.000 boeken, boekbinders, drukkers, een botanische tuin en winkels genoeg. Studenten haastten zich door de straten naar hun colleges of bespraken de nieuwste filosofische ideeën in de vele tavernes van de stad. Verscholen in een brede vallei en omringd door glooiende heuvels en velden, werd Jena liefdevol *“klein Zwitserland”* genoemd door de Zwitserse studenten.

In de 18e eeuw maakten Jena en zijn universiteit deel uit van het keurvorstendom Saksen, maar vanwege ingewikkelde erfrechtregels was de staat opgedeeld en werd de universiteit in naam bestuurd

---

door niet minder dan vier verschillende Saksische hertogen. In de praktijk betekende dit dat niemand echt de leiding had, waardoor professoren revolutionaire ideeën konden doceren en onderzoeken. *“Hier hebben we volledige vrijheid om te denken, te onderwijzen en te schrijven”*, zei een professor. De censuur was minder streng in vergelijking met elders, en de reikwijdte van de onderwerpen die konden worden onderwezen was breed. *“De professoren in Jena zijn bijna geheel onafhankelijk”*, legt Jena’s beroemdste inwoner, de toneelschrijver *Friedrich Schiller*, uit. Denkers, schrijvers en dichters die problemen hadden met de autoriteiten in hun thuisland kwamen naar Jena, aangetrokken door de openheid en relatieve vrijheden. *Schiller* zelf was aangekomen nadat hij was gearresteerd voor zijn revolutionaire toneelstuk *Die Räuber* (1781) in zijn thuisstaat, het hertogdom Württemberg.

Friedrich Schiller (1759-1805)

watermark

Grote schrijver-dichter-filosoof dichtheid

Op een gelukkige dag aan het einde van de 18e eeuw kon je misschien meer beroemde schrijvers, dichters en filosofen in de straten van Jena zien dan in een grotere stad in een hele eeuw.

Er was de lange, magere *Schiller*, de koppige filosoof *Fichte*, die het zelf centraal stelde in zijn werk, en de jonge wetenschapper *Alexander von Humboldt* – de eerste die schadelijke, door de mens veroorzaakte klimaatverandering voorspelde.

De briljante gebroeders *Schlegel*, Friedrich en August Wilhelm, beiden schrijvers en critici met pennen zo scherp als de Franse guillotine, woonden in Jena, net als de jonge filosoof *Friedrich Schelling*, die de relatie tussen het individu en de natuur opnieuw definieerde, en *Hegel*, die een van de meest invloedrijke filosofen in de westerse wereld zou worden.

Alexander von Humboldt (1769-1859)

Ook in Jena woonde de formidabele en vrijgevochten *Caroline Michaelis-Böhmer-Schlegel-Schelling*. Ze droeg de namen van haar vader en drie echtgenoten, maar ze was fel onafhankelijk en was niet van plan volgens sociale conventies te leven.

De jonge dichter *Novalis*, die in Jena had gestudeerd, bezocht daar regelmatig zijn vrienden vanuit zijn familielandgoed in het nabijgelegen Weißenfels. In de wintermaanden zou je misschien een glimp kunnen opgevangen van de meest gevierde dichter van Duitsland, *Johann Wolfgang von Goethe*, terwijl hij op de rivier schaatste. *Goethe*, ouder en beroemder, werd zo iets als een welwillende peetvader van de jongere generatie. Hij werd geïnspireerd, zelfs verjongd, door hun nieuwe en radicale ideeën, en zij aanbaden hem op hun beurt.

Deze grote denkers trokken studenten uit heel Duitsland en Europa naar Jena. Ze waren stomverbaasd toen ze zoveel beroemde dichters en filosofen op een rij zagen zitten tijdens de concerten in de *Zur Rose-taverne*. Evenmin konden ze hun ogen geloven toen schijnbaar alle grootste geesten van Duitsland zich op een feest in één kamer wuimden.

Elk van deze grote intellecten leidde een leven dat de moeite waard is om te vertellen, maar het feit dat ze allemaal op hetzelfde moment op dezelfde plek samenkwamen, is nog buitengewoon. Daarom werden ze in het boek *Magnificent Rebels* (2022) van Andrea Wulf, de *Jena Set* genoemd.

Vrije wil en zelfbeschikking volgens Fichte

In een tijd waarin het grootste deel van Europa nog in de ijzeren vuist van het absolutisme werd vastgehouden, was de Jena Set verenigd door een obsessie met het vrije zelf. *Een mens*, schreeuwde *Fichte* vanaf de lessenaar tijdens zijn eerste lezing in Jena in 1794, *zou zelfbeschikking moeten hebben en zich nooit laten bepalen door iets van buitenaf*. *Fichtes* filosofie beloofde vrijheid in een tijd dat Duitse heersers de kleinste details van het leven van hun onderdanen met een autoritair genoegen bepaalden: huwelijksaanzoeken weigeren, willekeurig belastingen heffen of hun onderdanen als huurlingen verkopen aan andere naties. Zij waren wet, politie en rechter

---

ineen.

Eeuwenlang hadden filosofen en denkers beweerd dat de wereld werd bestuurd door een goddelijke hand – maar nu, zei *Fichte*, waren er geen absolute of door God gegeven waarheden, zeker niet beschermd voor prins en koningen. De enige zekerheid, legde de vurige filosoof uit, was dat de wereld door het zelf werd ervaren. Het zelf (of het Ich, in het Duits), – *poneert oorspronkelijk en onvoorwaardelijk zijn eigen wezen* – – het brengt zichzelf in feite tot bestaan. En door deze krachtige beginhandeling roept het ook *Fichte*'s zogenaamde niet-Ich (de buitenwereld) op. Volgens *Fichte* werd de werkelijkheid van de buitenwereld simpelweg overgedragen van het Ich naar het niet-Ich. Dit betekende niet dat het Ich de buitenwereld creëert, maar dat het onze kennis van de wereld creëert. Door het zelf tot het eerste principe van alles te maken, hernieuwde *Fichte* de manier waarop we de wereld begrijpen. Niet alleen was het zelf de *bron van alle werkelijkheid*, maar het was doordrenkt met de meest opwindende van alle krachten: vrije wil en zelfbeschikking.

Johann Gottlieb Fichte (1762-1814)

Fichte's Ich-filosofie werd aangestoken door het vuur van de Franse Revolutie. Toen de Franse revolutionairen het aristocratische voorrecht aan de kaak stelden en alle mensen gelijk verklaarden, beloofden ze een nieuwe sociale orde, gebaseerd op vrijheid. – *Mijn systeem is van begin tot eind een analyse van het begrip vrijheid* –, verklaarde *Fichte*: – *Net zoals de Franse natie de mens losrukt van zijn externe ketenen, zo scheurt mijn systeem hem los van de ketenen der dingen-in-zichzelf, de ketens van externe invloeden.* –

Deze ideeën waren zo radicaal en invloedrijk dat deze paar jaar in Jena het belangrijkste decennium werden voor de vorming van de moderne geest en onze relatie met de natuur.

Het verhaal van de *Jena Set* is er een van radicale ideeën – ideeën over de geboorte van het moderne zelf en het belang van de romantiek – maar het speelt zich ook af als een soap, aangezien de jonge mannen en vrouwen conventies braken en hun eigen leven gebruikten als een laboratorium voor hun revolutionaire filosofie. Ze plaatsten een vrij en zelfverzekerd zelf, niet alleen centraal in hun werk, maar ook in het middelpunt van hun leven. Hun leven werd een podium om de *Ich-filosofie* te ervaren.

Caroline Schlegel

Er waren hartstochtelijke liefdesaffaires, schandalen en gevechten met de autoriteiten.

Caroline Schlegel, bijvoorbeeld, al weduwe op 24-jarige leeftijd, hing rond met Duitse revolutionairen en werd door de Pruisen gevangengezet omdat ze een sympathisant was van de Franse Revolutie. In de gevangenis ontdekte ze dat ze zwanger was na een one night stand met een jonge Franse soldaat. Na haar gevangenschap werd ze behandeld als een paria, maar de jonge schrijver August Wilhelm Schlegel schoot haar te hulp: hij trouwde met haar, gaf haar een nieuwe naam en daarmee een nieuw begin. De Schlegels hadden een open huwelijk, waarvan Caroline uitlegde dat het *â??een alliantie was die we tussen ons nooit als iets anders dan volkomen vrij beschouwdenâ??*.

Beiden hadden minnaars. Toen Caroline verliefd werd op *Friedrich Schelling*, 12 jaar jonger dan zij, vond *Schlegel* het niet erg. Sterker nog, grapte hij: ze *â??is nog niet klaar â??i haar volgende minnaar draagt nog een klein matrozenpakje!â??*

Caroline Schelling (1763-1809)

De *Schlegels* waren niet de enigen die tot zoâ??n ongewone regeling waren gekomen. De *Humboldts* hadden ook een open huwelijk; Goethe woonde bij zijn minnares; Ondertussen maakte *Friedrich Schlegel* het literaire establishment en de beleefde samenleving woedend door lezers mee te nemen naar zijn slaapkamer om te zien hoe hij en *Dorothea Veit* de liefde bedrijven. *Schlegel* had willen choqueren, en dat is gelukt. *â??Ik wil dat er een echte revolutie in mijn schrijven komtâ??*, zei hij tegen Caroline.

De groep kwam bijna dagelijks bijeen. *â??Onze kleine academieâ??*, zoals *Goethe* het in het voorjaar van 1797 noemde, had het erg druk. Ze componeerden gedichten, vertaalden grote literaire werken, voerden wetenschappelijke experimenten uit, schreven toneelstukken en bespraken filosofische ideeën.

Ze gingen naar lezingen, concerten en etentjes. Ze waren in alles geïnteresseerd: kunst, wetenschap en literatuur. Ze waren enthousiast over deze gemeenschappelijke manier van werken. Zoals de dichter

---

Novalis uitlegde: *â??Ik produceer het beste in dialoog.â??*

Ze ontmoetten elkaar vaak in Caroline's zonovergoten salon op de begane grond van het Schlegel-huis nabij het marktplein. Caroline had geen interesse om de huisvrouw te spelen. Ze serveerde gewoon wat augurken, aardappelen, haring en een smakeloze soep. Niemand klaagde. De smaak, zei een bezoeker, werd niet geleverd door de ingrediënten van de maaltijd, maar door het intellectuele menu dat Caroline bereidde.

Friedrich von Schlegel (1772-1829)

Caroline Schlegel stuurde discussies, eiste meningen en haar scherpe analytische geest vormde het denken van de vrienden. Ze wekte *Friedrich Schlegels* interesse in oude Griekse poëzie, bijvoorbeeld door zijn essays te redigeren, boeken voor te stellen en hem te leren over sterke vrouwelijke figuren in oude mythologieën. *â??Ik voelde de superioriteit van haar geest boven de mijne,â??* gaf hij toe, eraan toevoegend *â??ze heeft me een beter mens gemaakt.â??* Carolines mening over poëzie, vertelde *Friedrich Schlegel* aan zijn broer August Wilhelm, was verhelderend, en haar hartstochtelijke steun voor de Franse Revolutie was besmettelijk.

Caroline schreef ook veel recensies onder de naam van haar man, en *August Wilhelm Schlegel* rekende op haar literaire bijdragen. Samen produceerden ze de eerste grote Duitse versvertaling van *Shakespeare*, waarbij ze in zes jaar tijd 16 toneelstukken vertaalden. Hun *Shakespeare* is tot op de dag van vandaag de standaardeditie in Duitsland, maar haar naam ontbreekt nog steeds op de omslag.

Shakespeare herleeft

De gepubliceerde lezingen van *August Wilhelm Schlegel* over *Shakespeare* brachten ook de toneelschrijver in Engeland weer tot leven. In de 18e eeuw was *Shakespeare* impopulair geworden bij critici die zijn taal beschreven als ongeordend, ongrammaticaal en vulgair. Zo had *Voltaire Hamlet*

---

uitgeroepen tot *het werk van een dronken wilde*.

Voor de *Jena Set* was *William Shakespeare* echter de belichaming van het *natuurlijke genie*, de ultieme romantische schrijver. In tegenstelling tot de gepolijste verfijning van de Franse toneelschrijvers *Jean Racine* en *Pierre Corneille*, die strakke regels hadden gevolgd, waren de toneelstukken van Shakespeare emotioneel en zijn taal onhandelbaar en organisch *de geest van romantische poëzie dramatisch uitgesproken*. Engelse dichters en schrijvers, zoals *Coleridge*, *Percy Bysshe Shelley*, *William Hazlitt* en *Thomas Carlyle*, lazen en bewonderden allemaal August Wilhelm's *Lectures on Dramatic Art and Literature* (1809-1811). *Wordsworth*, zei *Coleridge*, had verklaard dat *een Duitse criticus ons voor het eerst leerde correct te denken over Shakespeare*.

De Romantiek

Eind 1797 overtuigde *Friedrich Schlegel* zijn broer August Wilhelm, zijn schoonzus *Caroline Schlegel* en zijn vriend *Novalis* ervan een eigen literair tijdschrift uit te geven.

Het zou van *sublieme onbeschaamdheid* zijn, kondigde hij aan, en ze zouden het literaire establishment bestrijden. Ze noemden het het *Athenaeum*, een titel die stond voor leren, democratie en vrijheid. *Caroline* was de redacteur. Gedrukt op goedkoop papier zonder enige illustraties, leek het *Athenaeum* misschien bescheiden, maar de inhoud ervan was het manifest van de *Jena Set* aan de wereld.

Het was op de pagina's van het *Athenaeum* dat ze voor het eerst de term *romantisch* gebruikten in zijn nieuwe literaire betekenis, waarmee de *Romantiek* als een internationale beweging werd gelanceerd.

Novalis ofwel Georg Friedrich Philipp Freiherr von Hardenberg (1772-1801)

Tegenwoordig roept de term *romantiek* beelden op van eenzame figuren in maanverlichte bossen of op steile kliffen *zoals uitgedrukt in de schilderijen van Caspar David Friedrich* *evenals kunstenaars, dichters en muzikanten die de nadruk legden op emotie en ernaar verlangden te zijn met de natuur. Sommigen zeggen dat de romantici tegen de rede waren; anderen*

---

denken gewoon aan diners bij kaarslicht en hartstochtelijke liefdesverklaringen.

Voor de *Jena Set* was de *Romantiek* echter iets veel complexer en radicaler. Romantische poëzie, zeiden ze, was weerbarstig en dynamisch – een *levend organisme*. Ze wilden de hele wereld romantiseren. Ze streefden ernaar mens en natuur, kunst en wetenschap te verenigen. Als twee elementen een nieuwe chemische verbinding zouden kunnen creëren, dan zou romantische poëzie verschillende disciplines en onderwerpen kunnen samenbrengen en samensmeden tot iets nieuws. – *Door het alledaagse een hogere betekenis te geven, zei Novalis, – door het gewone er mysterieus uit te laten zien, door aan het bekende de waardigheid van het onbekende toe te kennen en aan het eindige een glinstering van het oneindige te geven, romantiseer ik.*

Caspar David Friedrich – Two Men contemplating the Moon in The Metropolitan Museum of Art

Ze verhieven de verbeelding als het hoogste vermogen van de geest. Ze keerden zich niet tegen de rede, maar vonden die onvoldoende om de wereld te begrijpen. Eeuwenlang hadden filosofen de verbeelding gewantwoord, in de overtuiging dat die de waarheid verhulde.

De Britse schrijver *Samuel Johnson* had het – *een losbandige en zwervende faculteit* – genoemd, maar de *Jena Set* geloofde dat verbeeldingskracht essentieel was voor het proces van kennisvergaring. *Novalis* kondigde aan dat – *de wetenschappen allemaal moeten worden gepoëtiseerd* –, en wetenschapper *Alexander von Humboldt* geloofde dat we onze verbeeldingskracht moesten gebruiken om de natuurlijke wereld te begrijpen. – *Wat de ziel aanspreekt, zei hij, – ontgaat onze maten* –.

De Amerikaanse transcendentalisten

Coleridge was niet de enige die Duits leerde om de werken van de Jena Set te bestuderen. De Amerikaanse transcendentalisten, die in de jaren 1830 en '40 bijeenkwamen in het kleine stadje Concord in Massachusetts, wilden de taal evenzeer onder de knie krijgen.

De oudere broer van *Ralph Waldo Emerson* had hem ertoe aangezet om 'zo snel mogelijk Duits te leren'. Op de leeslijsten stonden *Goethe*, *Immanuel Kant*, *Fichte*, *Schelling* en later *Novalis* en *Humboldt*.

En degenen die geen Duits konden lezen, bestudeerden de werken via Engelse edities, zoals *Madame de Staël's* bestseller *Duitsland* (1810), *Coleridges Biographia Literaria* en *Thomas Carlyle's* veelgelezen essays, recensies en vertalingen in *Foreign Review* en andere tijdschriften.

Emersons bibliotheek was gevuld met boeken van *Goethe*, *Schiller*, *Novalis*, *Humboldt*, *Fichte*, *Schelling* en de gebroeders *Schlegel*. Zijn beroemde essay *Nature* (1836), dat het manifest van de transcendentalisten werd, was sterk beïnvloed door *Schellings* filosofie van eenheid. Elk blad, kristal of dier maakte deel uit van het geheel, legde Emerson uit, 'elk deeltje is een microkosmos en geeft getrouw de gelijkenis van de wereld weer'. 'Wij zijn de natuur, schreef Emerson, omdat de geest een deel is van de aard der dingen.'

Emersons vriend *Henry David Thoreau* was evenzeer ondergedompeld in de ideeën die uit Jena voortkwamen, en in het bijzonder het werk van *Alexander von Humboldt*. Hij vulde zijn dagboek met observaties over de natuurlijke wereld van het getijlp van krekels en de moeiteloze bewegingen van vissen tot de eerste delicate bloemen van het jaar. Thoreau's dagelijkse aantekeningen leggen zijn gevoel vast van zijn synchronie met de natuur en de veranderende seizoenen of wat hij de 'mysterieuze relatie tussen mijzelf en deze dingen' noemde. 'En met de natuur voelde hij de eenheid die de Jena Set had beschreven. 'Ben ik niet gedeeltelijk zelf blad- en groenteschimmel?' vroeg hij in *Walden* (1854). Voor Thoreau werd de studie van de natuur uiteindelijk een studie van zichzelf.

Na zijn jaren bij *Walden Pond* beschreef hij bijvoorbeeld een meer als 'het oog van de aarde' en door erin te kijken 'meet de toeschouwer de diepte van zijn eigen natuur'.

Er waren veel andere Jena-acolieten: *Walt Whitman*, *Nathaniel Hawthorne*, *Edgar Allan Poe*, *Herman Melville*. Poe's laatste grote werk, bijvoorbeeld het 130 pagina's tellende prozagedicht *Eureka* (1848), was opgedragen aan *Alexander von Humboldt* en een direct antwoord op *Humboldt's* internationale bestseller *Cosmos* (1845). Het was Poe's poging om het universum te onderzoeken inclusief alle dingen 'spiritueel en materieel' in navolging van *Humboldt*. Net als *Coleridge* haalde *Poe* ook verschillende pagina's uit *August Wilhelm Schlegel's Lectures on Dramatic Art and Literature*, en publiceerde ze woordelijk onder zijn eigen naam. *Whitman's* dichtbundel *Leaves of Grass* (1855) is een ander voorbeeld van de internationale aantrekkingskracht van de Jena Set. *Whitman* beschouwde het als een poëtische distillatie van het 'grote systeem van idealistische filosofie in Duitsland'. In 'n gedicht stelde hij zichzelf voor als 'Walt Whitman, een Amerikaan, een van de ruige, een kosmos' misschien een knipoog naar *Humboldt's Cosmos*, die de dichter naar verluidt op zijn bureau bewaarde terwijl hij *Leaves of Grass* componeerde.

Romantische poëzie, zo had *August Wilhelm Schlegel* betoogd in *Lectures on Dramatic Art and Literature*, was 'de uitdrukking van de geheime aantrekkingskracht op een chaos' die voortdurend streeft naar nieuwe en wonderbaarlijke geboorten. Het was een gevoel dat Amerikaanse

---

transcendentalisten en Britse romantici aansprak. net zo goed als *Schellings* eenheid van geest en materie, en *Humboldts* opvatting van de natuur als een levend organisme.

Jena, Duitsland

Jena's intellectuele heerschappij was kort en vitaal, en de invloed was blijvend. De *Jena Set* stelde de Romantiek zelf centraal in hun denken, herdefinieerde onze relatie met de natuur en luidde de Romantiek in als een internationale beweging. Deze ideeën zijn diep in onze cultuur en ons gedrag doorgedrongen: het zelf, in voor- en tegenspoed, staat sindsdien centraal en hun concept van de natuur als een levend organisme vormt de basis van ons begrip van de natuurlijke wereld van vandaag. We denken nog steeds met de geest van deze visionaire denkers, zien met hun verbeelding en voelen met hun emoties.

Datum aangemaakt

2023/03/03